

שיעור חמישה עשר*

בדין ג' עבירות בשב ואל תעשה

שנינו בגמרא (עד ע"ב), שעל ג' מצוות יהרג ואל יעבור אפילו בצנעא, אבל בפרהסיא - יהרג ואל יעבור בכל המצוות. שאלה הגמרא על זה:

והא אסתר פרהסיא הואי! - אמר אביי: אסתר קרקע עולם היתה. רבא אמר: הנאת עצמן שאני.

שאלת הגמ', שביאת אסתר לאחשורוש היתה בפרהסיא,¹ שהכל ידעו שנבעלת לאחשורוש ואם כן כיצד הדבר היה מותר - הרי לכאורה דינה יהרג ואל יעבור בזה.

בשיעור זה נעסוק בתירוץ של אביי: אסתר היתה קרקע עולם ולא עשתה מעשה של איסור ולכן לא צריכה ליהרג בזה.

התוס' (ר"ה והא) שאלו, מדוע הגמרא שואלת מאסתר רק משום שזה היה בפרהסיא - הלא הכא מיירי בגילוי עריות דבלאו הכי דינו יהרג ואל יעבור. ותירץ ר"ת, שאין דין יהרג ואל יעבור על בעילת עכו"ם, אלא רק על בעילת ישראל.

אמנם רש"י (יומא פב ע"א) והר"ן (שם) ועוד רבים מן הראשונים יישבו כתירוץ השני של תוס' שהובא בשם ריב"ם. וז"ל התוס':

והא דלא פריך הכא והא אסתר עריות הואי, דקים ליה דמהני טעמא דקרקע עולם לענין דלא מיחייב למסור עצמה משום עריות, דהא מרוצח ילפינן, ורוצח גופיה כי מיחייב למסור עצמו ה"מ קודם שיהרג בידים. אבל היכא דלא עביד מעשה כגון שמשליכין אותו על התינוק ומתמעך מסתברא שאין חייב למסור עצמו, דמצי אמר אדרבה מאי חזית דדמא דחבראי סומקי טפי דילמא דמא דידי סומק טפי כיון דלא עביד מעשה. והא דקאמר אף נערה המאורסה תהרג ואל תעבור - יהרג גרסינן, ואבועל קאי דעביד מעשה, אבל הנערה עצמה שהיא קרקע עולם אין חייבת למסור עצמה. ואי גרס תהרג יש לפרש דתהרג הנערה קודם שתעשה מעשה שתביא עליה את הערוה, אבל לענין חלול השם משום פרהסיא לא ס"ד דמהני טעמא דקרקע עולם.

* שיעור כללי לבני הישיבה.

¹ וביאר הש"ך (יו"ד סימן קנז ס"ק ד) שפרהסיא לאו דוקא בפני עשרה ממש אלא די בכך שידעו העשרה מהעבירה.

כלומר: פשוט לגמרא שאין דין יהרג ואל יעבור בקרקע עולם כי כך הסברא נותנת ברוצח שנלמד מסברא דין יהרג ואל יעבור, וכאן הסברא מתהפכת כפי שפירשו בדבריהם, והרי עריות נלמד מרוצח, אלא שהיתה הו"א שאע"פ שאין דין יהרג ואל יעבור מצד עריות אבל מצד חילול השם דפרהסיא יהיה דין יהרג ואל יעבור.

ומבואר מדברי הראשונים הללו, שדין יהרג ואל יעבור נאמר רק בקום ועשה ולא בשב ואל תעשה. ויש לבאר מה יסוד ההיתר בשב ואל תעשה.

הנימוק"י (סנהדרין יז ע"ב מדה"ר) ועוד ראשונים ישבו, שכל ענין מסירות נפש בג"ע חמורות הוא שאם על ידי מסירת הנפש למיתה תימנע העבירה ולא תעשה, אבל אם העבירה לא תימנע ע"י מסירת הנפש לא שייך דין יהרג ואל יעבור, ולכן אם היא קרקע עולם בשב ואל תעשה ואפשר לכוף אותה לעשות את מעשה העבירה בלא"ה - אין טעם שתמסור את נפשה. וכן יישב אף הרמב"ן (במלחמות, פסחים ו ע"א מדה"ר).

יש לרונ ולהשיב על סברא זו, שלכאורה עצם ההתנגדות של האדם לעבירה (אפילו במקרים שהוא יהיה בשב ואל תעשה בעת ביצוע העבירה) - יש בה קידוש ה', ואם כן היה מקום לומר דגם במקרים כאלה יש רווח ותועלת מכך שימסור עצמו למיתה, ואף אם תיעשה לבסוף העבירה מ"מ קידש את ה' במיתתו.

כפי שהזכרנו, תוס' עצמם כתבו טעם אחר לכך שאין דין יהרג ואל יעבור בקרקע עולם - שדין יהרג ואל יעבור נלמד מרוצח, ששם המקור הוא מסברא; מאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי. ואם כן במקום שבו האדם נדרש להרוג את חברו ללא מעשה מצידו, אותה סברא נותנת לומר שלא יתנגד לכך כי מי אמר שדמו של חברו סמוק יותר מדמו? ולכן גם בעריות בשב ואל תעשה אין מקור לומר שיהרג ואל יעבור.

ובתוספת ביאור, כתב הגרא"ו בקובץ הערות (סימן מה אות ב) שיש לחקור מה התחדש בג"ע חמורות שיהרג ואל יעבור; אפשר לומר שהחידוש הוא שעבירות אלו חמורות כל כך עד שהקב"ה מורה לאדם למסור נפשו ובלבד שלא יעבור עליהן, כי מבחינת משקלן הן חמורות יותר מהצו לשמור על חיי האדם. מאידך אפשר לבאר, שאין הכוונה שפיקוח נפש נדחה מפני העבירות הללו, אלא שהעבירות הללו אינן נדחות מפני פיקוח נפש כשאר מצוות התורה - כלומר שהן שקולות לפיקוח נפש.

והנה בתוס' בסוגיין משמע כהצד השני, שהעבירות הללו שקולות לפיקוח נפש, ולכן לא אלו נדחות מפני זה ולא זה נדחה מפני אלו, אלא בכל מקרה אנו נוקטים בשב ואל

תעשה: אם אומרים לו: הרוג, ואם לא תיהרג - ינהג בשב ואל תעשה וייהרג ולא יהרוג, אבל אם אומרים לאדם: הנח לנו שנגרום לך שתהרוג ללא מעשה, ואם יתנגד במעשה יהרגוהו - גם כאן מורים לו שב ואל תעשה, ויעבור ולא יהרג.

הרמב"ם (הל' יסודי התורה פ"ה ה"א-ה"ב) הביא את איסור של חילול ה' ואת מצות קידוש ה', ולכן אסור לאדם למסור את נפשו להריגה סתם כך כי מצווה לקדש את השם בחייו, אבל בג' עבירות חמורות ימסור את נפשו ולא יעבור עליהם:

כל בית ישראל מצווין על קדוש השם הגדול הזה שנאמר "ונקדשתי בתוך בני ישראל", ומוזהרין שלא לחללו שנאמר "ולא תחללו את שם קדשי". כיצד? כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה או יהרגנו יעבור ואל יהרג שנאמר במצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, וחי בהם ולא שימות בהם, ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו.

במה דברים אמורים? בשאר מצות חוץ מעבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכת דמים, אבל שלש עבירות אלו אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תהרג, יהרג ואל יעבור...

ותמהו האחרונים: מפני מה לא ציין הרמב"ם שאם הוא קרקע עולם בשב ואל תעשה - יעבור ולא יהרג גם בג' עבירות החמורות?

על כן, למדו האחרונים (הגר"ח על אתר ועוד) שהרמב"ם חלק על התוס' בדבר זה, והוא סבר שאף בשב ואל תעשה יהרג ואל יעבור - וכעצד הראשון בחקירה הנ"ל, שג' עבירות הללו חמורות יותר מפיקוח נפש.

וביאר הגר"ח, שהרמב"ם הוזקק לסבור כן מכורח כמה קושיות, ולהלן נבאר את הדברים מיסודם ובהרחבת הסברות:

א. ראשית, הראיה שהביאו תוס' לדבריהם, שבשב ואל תעשה אין דין יהרג ואל יעבור, מכך שברציחה אם אומרים לו הנח לנו להשליך אותך על תינוק ותהרוג אותו יניח להם מאותה סברא וכנ"ל - אינה ראיה כלל, כי במקרה כזה האדם הנופל ודאי שלא ימסור את עצמו להריגה, שהרי אינו רוצח כלל, אלא הוא כאבן וגרזן ביד העכו"ם המפילו על התינוק. וא"כ הטעם ששם מותר לו להניח להם להפילו, היא לא משום שבשב ואל תעשה אין דין יהרג ואל יעבור כהבנת התוס', אלא משום שהוא כלל לא עובר באיסור רציחה בכך. משא"כ בנערה המאורסה שהיא קרקע עולם - ודאי שיש איסור ודין יהרג ואל יעבור גם בשב ואל תעשה.

אמנם יש להעיר שבחזו"א (בגליונות שבסוף חידושי הגר"ח על הרמב"ם) והאבן האזל (על הרמב"ם שם) חלקו על יסוד הבנת הגר"ח בדין הפלתו על התינוק, וכתבו שודאי שיש איסור רציחה גם במקרה הנ"ל, שהרי הגמרא בב"ק (כו ע"א) אומרת שאם אדם נפל ברוח מצויה מן הגג והזיק ובייש - חייב בד' דברים והוי אדם המזיק. ולפ"ז אם אדם יעלה לגג ויפול ברוח מצויה על תינוק ויהרגנו, ודאי חשיב רוצח, כשם שאם הזיק נקרא אדם המזיק, היות ואפשר לכת חיצוני להפילו על התינוק, ה"נ הוי רוצח בשב ואל תעשה ודמי ממש לקרקע עולם. ולכאורה לפ"ז דברי הגר"ח דחויים הם בזה.

אלא שיש להשיב על דבריהם דאין הנידון דומה לראיה, דבפשטות יש לחלק בין העולה לגג ונפל ברוח מצויה על תינוק והרגו, דבכה"ג אכן הוי רוצח כיון שלא מעורב שום כח נוסף בהרג זה, אלא הנופל הוא-הוא הרוצח, שהסתייע ברוח כדי לרצוח.² אבל במקרה שבו העכו"ם מפיל את הישראל על התינוק והרגו - שם ודאי שהרוצח הוא הגוי ולא הישראל, אלא שהסתייע הגוי בישראל. ומעתה דברי הגר"ח, כנים הם - ושוב אין ללמוד מדין הפלתו על התינוק ע"י הגוי, למש"כ התוס' שאין דין יהרג ואל יעבור בשב ואל תעשה, כי שם אינו נקרא כלל רוצח, ודו"ק.

מזן השו"ע (יו"ד סימן קנו סעיף א) הביא את לשון הרמב"ם להלכה כמעט בשלימותה לענין דיני יהרג ואל יעבור, והוסיף שם הרמ"א, שכל דין יהרג ואל יעבור היינו דוקא כאשר יצטרך לעשות מעשה, הא לאו הכי - יעבור ולא יהרג, וכמ"ש התוס'.

הש"ך על אתר (ס"ק ט) מביא בשם רבינו ירוחם שכל זה דוקא בצנעא, אבל בפרהסיא - גם בשב ואל תעשה מחוייב למסור עצמו ויהרג ואל יעבור. ותמה הש"ך על דבריו שהרי למסקנת הסוגיא בקרקע עולם אין דין יהרג ואל יעבור גם בפרהסיא, והניח שנראה שלהבנת רבינו ירוחם - רבא שיישב בגמרא 'הנאת עצמן שאני' חלק על אביי, וסבר שגם בקרקע עולם יש דין יהרג ואל יעבור.

מ"מ מוכח מדברי רבינו ירוחם דס"ל שבוודאי יש איסור רציחה גם בשב ואל תעשה, כגון שמפילים אותו על תינוק. דאם לא כן - מדוע יהרג ואל יעבור בפרהסיא, הלא הוא כלל אינו רוצח.

² ושמא לענין חיוב מיתה על רציחה זו לא יתחייב, כי התוס' במכילתין (עו ע"א, ד"ה סוף חמה) שצריך שיהרוג בכוחו כדי להתחייב על רציחה. אמנם לגבי מזיק מפורש שחייב כמבואר בב"ק שם. וצ"ע.

ומ"מ מכלל קושיא לא יצאנו, דלכאורה צדקו דברי הגר"ח האומר שכאשר משליכים אותו על תינוק אינו רוצח אלא הגוי הוא הרוצח, ואילו הישראל הנזרק משמש רק ככלי בידו להרוג. וא"כ כיצד ניתן ללמוד משם שהרוצח בשוא"ת יעבור ולא יהרג?

ועי' בחידושי הר"ן (פסחים כה ע"ב) שכתב, שגם באביזרייהו דגילוי עריות שאינם עריות ממש אלא רק לאוין בעלמא יש דין יהרג ואל יעבור. והוכיח כן מסוגיא דידן (עה ע"א) שאסרו לאותו אדם לדבר עם האשה כדי להירפא, אלא אמרו "ימות ואל תעמוד לפניו ערומה וכו', ימות ולא תספר עמו מאחורי הגדר", כיון שעובר בזה על לאו ד"לא תקרבו לגלות ערוה".

ולפי דבריו אפשר לומר, שאם הישראל מאפשר לגוי להשתמש בגופו ע"מ להרוג את התינוק ע"י שמניח לו להפילו - הדבר הזה ג"כ הוא בכלל אביזרייהו דשפיכות דמים, שהרי מחמתו ובסיועו התינוק יהרג. וכיון שע"פ הסברא הנ"ל במקרה כזה יעבור ואל יהרג, מוכח שאע"פ שזהו בכלל אביזרייהו דשפיכות דמים, מ"מ בשב ואל תעשה הדין הוא יעבור ואל יהרג, ומכך למדו התוס' לעריות.

והנה יש לשאול, להבנת האחרונים ברמב"ם שבג' עבירות החמורות אין חילוק בין קום ועשה לשב ואל תעשה, אלא בשניהם הדין יהרג ואל יעבור - כיצד אסתר נבעלה לאחשוורוש ולא מסרה את עצמה?

מיישב הגר"ח בשני פנים: או שהרמב"ם סבר כר"ת שאין דין יהרג ואל יעבור בעריות דעכו"ם, או שסבר שאסתר היתה פנויה באותה שעה, וכפי שכתב הר"ן בסוגיין.

ב. בנוסף לדחיית ראיית התוס' הנ"ל, אף גם זאת הוסיף והקשה הגר"ח על התוס': מנין לנו לבאר כהצד הראשון בחקירה, שג"ע חמורות שקולות הן לפיקוח נפש ולכן תמיד הכלל הוא שב ואל תעשה וכמ"ש בקובה"ע לעיל, הלא אפשר לומר כצד השני - שג"ע חמורות יותר מאשר פיקוח נפש, ולכן על האדם לעשות כל טצדקי דאית ליה למיעבד ולא לבוא לידי שפיכות דמים, בין בשב ואל תעשה ובין בקום ועשה, וא"כ גם אם אומרים לו הנח לנו ונפיל אותך על תינוק עליו להתנגד לכך ולמסור את נפשו כדי לא לבוא לש"ד.

וביתר ביאור, מנין לנו ללמוד שהסברא מאי חזית דדמא דידך וכו' נלמדת בצורה כזו שג"ע חמורות שקולות לפיקו"נ - הלא אפשר להבין שהסברא הזו מתפרשת כך שיש עדיפות לנו שהאדם ימסור את נפשו ולא יהרוג את חברו, וה"ה בשב ואל תעשה - יש עדיפות שימסור את נפשו ולא יניח לעכו"ם להשתמש בו כדי להרוג.

המקור לדברינו הוא מדברי הכס"מ (הל' יסוה"ת פ"ה ה"ה) שכתב בסו"ד שדין יהרג ואל יעבור בש"ד אינו נלמד מן הסברא דמאי חזית, אלא קבלה היתה בידם, ורק נתנו טעם מסברא, ואמנם טעם זה אינו שייך בכל גוונא, אבל הדין קיים. ועפ"ז ביאר מדוע במקרה שאמרו עכו"ם לישראל שימסרו להם אחד להריגה או שיהרגו את כולם - יהרגו כולם ולא ימסרו אף אחד להריגה, שהרי אם המקור הוא רק מסברא כאן הסברא מתהפכת, ומדוע שלא ימסרו אחד מהם? לכן צ"ל שהעבירה של ש"ד חמורה בפ"ע, גם היכא דלא שייכא הך סברא.

אם כן גם בנד"ד, אפילו שסברת מאי חזית כיון שש"ד היא עבירה חמורה מאד ימסור את נפשו ולא יעבור עליה אף במקרה של שב ואל תעשה, ומנין להם לתוס' לחלק ביניהם. וזו סברת הרמב"ם שלא חילק בכך.

הגאון רבי שלמה איגר (כתובות ג ע"א) מבאר, שהתוס' סברו שיש הבדל בחומרת העבירה בין מקרה שעובר עליה בשב ואל תעשה לבין מקרה שעובר עליה בקום ועשה. כלומר - אין רצונם של תוס' לבאר שבמקרה של קרקע עולם ישאר בשב ואל תעשה מחמת הסברא, אלא ר"ל שבמקרה של קרקע עולם מעשה הרציחה יותר קל, ואינו מצדיק מסירות נפש. והוכיחו תוס' כן מכך שהמקרה שבו נאמרה הסברא 'מאי חזית' נאמר במקרה של קום ועשה, אבל במקרה של שב ואל תעשה לא מצאנו מקור לומר שימסור נפשו.

וכן משמע להדיא בתוס' (יומא פב ע"ב) שכתבו שהמקור בתורה לדין יהרג ואל יעבור הוא מהפסוק "כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה", דבהאי קרא מיירי במעשה של רצח - יקום איש על רעהו, ולכן בשב ואל תעשה הדין יהיה יעבור ואל יהרג.

ברם הקשה הגר"א וסרמן (קוה"ע שם אות א) כיצד ניתן לומר שבקרקע עולם יעבור ולא יהרג כי אין זה נקרא מעשה עבירה, הלא הגמרא בב"ק (לב ע"א) אומרת שגם הנבעלת נקראת עושה מעשה דכתיב "ונכרתו הנפשות העושות", וא"כ גם אם לענין רציחה יש מקום לחלק בחומרת האיסור בין ההורג בקום ועשה לבין ההורג בשב ואל תעשה, לענין עריות כיון שהאשה נהנית ממעשה זה אין סיבה להמעיש בחומרת האיסור בעריות בשב ואל תעשה. ולדבריו, סברת הגר"ש איגר נדחה קראו לה, כי אין סיבה לומר לענין אסתר שהיתה קרקע עולם בשב ואל תעשה ולכן דינה יעבור ולא יהרג, שהרי האיסור בעריות חמור במידה שווה, בין אם הוא בקום ועשה בין אם הוא בשב ואל תעשה.

ונראה לבאר ע"פ דברי הרמב"ם (הל' יסוה"ת שם ה"ד) שמי שעבר על ג"ע חמורות באונס, אע"פ שהיה לו ליהרג ולא לעבור - אין מלקין אותו ואין מענישין אותו על זה. והנה לאחר מכן (ה"ו) כתב הרמב"ם שאין מתרפאין בעצי אשירה, ומי שהתרפא "עונשין אותו ב"ד עונש הראוי לו" - ומדוע מענישין, הלא הוא אנוס?

וביאר האור שמח על אתר, וכ"כ עוד אחרונים, שיש לחלק בין מקום שהאונס הוא מחמת שמכריחים אותו לעשות את המעשה ואינו יכול להימלט מלעשותו דבכה"ג אפילו שהיה לו למסור את עצמו ולא לעשות אם עשה לא נענש על זה, משא"כ במקרה שהמציאות גרמה לו להשתמש בעצי אשירה אבל אין אף אחד שמכריח אותו לעשות את זה - אין זה נקרא אונס ומענישין אותו.

וביאר החילוק הוא, שכאשר אדם מוכרח לעשות מעשה על ידי אדם אחר, אין זה נקרא שהוא עושה את המעשה, אלא אנו מגדירים שהמכריח והאונס אותו לעשות הוא העושה את העבירה, ולכן אע"פ שגם אם יעשה את העבירה לא יעבור על איסור של ג"ע ולא יענש, מ"מ לכתחילה ודאי שצריך למסור את עצמו משום קידוש השם, רק שאם עבר ולא נהרג ביטל עשה של קידוש השם אבל א"א להעניש אותו משום ג"ע חמורות. משא"כ כאשר אין אדם שאונס אותו, אם עובר על האיסור נחשב שהוא עושה מיוזמתו, ולכן נענש על כך.

ומעתה זכינו ליישב קושיותיו של הגר"א וסרמן, שיש לחלק: במקרים שבהם אדם כופה את חברו לעשות מעשה מסויים המעשה אינו מתייחס לעושה בפועל, ואם מדובר בשב ואל תעשה - כגון שמפילים אותו על תינוק - הוי איסור קל יותר ואין בו דין קידוש השם, ויעבור ואל יהרג. דין זה יהיה נכון גם אם מכריחים את האשה להיבעל לאסור לה, ששם כיון שאדם אחר אונס אותה לעשות כן, אין היא נחשבת כעוברת איסור עריות, ולכן בקרקע עולם כאסתר תעבור ולא תיהרג. משא"כ במקרה שאשה נבעלה ברצון באיסור וכדו' - ודאי שהיא בגדר עושה מעשה, וחייבת משום ג"ע.